

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԶԱՂԱՔԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
(XIX դարավերջ-XX դարասկիզբ)

Արևելյան Հայաստանի և ի մասնավորի Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության ուսումնասիրությունը կարծես դուրս է մնացել պատմաբանների, ազգագրագետների և տնտեսագիտության պատմությամբ զբաղվող մասնագետների տեսադաշտից: Ավանդաբար քաղաքի տնտեսական կենցաղին անդրադառնալիս թվարկվում են բնակչության զանազան զբաղմունքները (հիմնականում արհեստներ և առևտուր), դրանցով զբաղվողների թիվն ըստ տարբեր տարիների կամերալ ցուցակների և այլ տեղեկատու վիճակագրական աղբյուրների¹ և արխիվային փաստաթղթերի: Արևելյան Հայաստանի քաղաքային տնտեսության համախառն արդյունքի, եկամուտների և հատկապես պետական և քաղաքային բյուջե մտնող հարկերի և զանազան այլ տուրքերին հպանցիկ անդրադարձել են Ս.Եղիազարյանցը,² Վ.Աբրահամյանը³ և Երևանի պարագայում Թ.Հակոբյանը:⁴ Եթե Երևանի տնտեսության ուսումնասիրությունը Թ.Հակոբյանի կողմից այս կամ այն չափով իրականացվել է, ապա Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի դեպքում լուրջ և համակողմանի քննության կարիքը կա:

Հանրահայտ փաստ է, որ համեմատաբար երիտասարդ քաղաք հանդիսացող Ալեքսանդրապոլը, կարճ ժամանակահատվածում տնտեսական աճի աննախընթաց ցուցանիշներ ապահովելով, կարողացավ դառնալ Անդրկովկասի նշանավոր առևտրաարդյունագործական կենտրոններից մեկը: Արդեն 1840-ական թթ. սկզբին «երիտասարդ» քաղաքն իր քաղաքային եկամուտներով Անդրկովկասում գրավում էր 8-րդ տեղը՝ առաջ անցնելով Գորիից, Սդնախից, Նախիջևանից և Բաքվից:⁵ Երկու-երեք տասնամյակ հետո այս ցուցանիշները բարելավվում են, և Ալեքսանդրապոլն իր տնտեսական համախառն արդյունքով և քաղաքային եկամուտներով շրջանցում է նահանգային կենտրոններին (Երևան, Ելիզավետպոլ, Բաքու) և ընդհուպ մոտենում է Թիֆլիսին:⁶

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության արագ զարգացումը պայմանավորված էր մի շարք նպաստավոր գործոններով:

Արևմտյան Հայաստանից (Կարս, Կարին, Բայազետ) ներգաղթած բնակչությունը աչքի էր ընկնում իր բացառիկ աշխատասիրությամբ և ձեռներեցությամբ: Ներգաղթածների այս հատկությունները հիացրել են հայ և ռուս հետազոտողներին: 1836թ. Փամբակ-Շորազյալի դիստանցիան ուսումնասիրած ռուսական բանակի սպա Ն.Ֆլորովսկին Գյումրու նորաբնակների մասին գրում էր. «Նրանք բանիմաց են և հակում ունեն դեպի լավ տնտեսությունը, հատկապես Թուրքիայից նոր գաղթածները: Օգտակար նորամուծությունն այնտեղ ամենափոքր դժվարությունների անգամ չի հանդիպում»:⁷ 1838թ. մայիսին Կովկասի կառավարչապետ բարոն Ռոզենի հետ քաղաք այցելած Խաչատուր Աբովյանը ևս հիացմունքով է խոսում նորաստեղծ քաղաքի բնակիչների աշխատասիրության, շինարարական տաղանդի և բարձր ճաշակի մասին: Մեծ լուսավորիչը համոզված էր, որ. «...ժամանակի ընթացքում այն (իմա. Գյումրին-Գ.Ա.)

¹ Գ. Ա ղ ա ն յ ա ն, XIXդ. և XXդ. սկզբի ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական ժողովածուների որպես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և նրա բնակչության տնտեսական զբաղմունքների ուսումնասիրության աղբյուր, Հայաստանի բնակչության տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի պրոբլեմների ուսումնասիրությունը, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1985, էջ 6-7:

² С. Е з и а з а р о в, Исследования по истории учреждений Закавказья, ч. II, Городские цехи, Казань, 1891.

³ Վ. Ա բր ա հ ա մ յ ա ն, Հայ համարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դ. սկիզբը), Եր., 1971:

⁴ Թ. Հ ա կ ոբ յ ա ն, Երևանի պատմությունը (1801-1869թթ.), Եր., 1959:

⁵ Վ. Պ ա ռ ա մ յ ա ն, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958, էջ 89:

⁶ С. Е з и а з а р о в, նշվ. աշխ., էջ 60-61:

⁷ Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. II, СПб, 1836, стр. 305.

շատ կայսածառան»⁸ Մինչև XIXդ. կեսերը Արևմտյան Հայաստանի առևտրա-արհեստավորական կենտրոնները՝ Կարին, Կարս, Վան, Երզնկա, Բայազետ և այլք, իրենց զարգացման մակարդակով և քաղաքային տնտեսության համախառն արդյունքով զգալիորեն գերազանցում էին ոչ միայն արևելահայկական քաղաքներին, այլև բուն Օսմանյան տերության և հարևան Պարսկաստանի ու Կովկասի բազմաթիվ քաղաքներին։ Արևմտահայ գաղթականներն իրենց հետ բերեցին վերը հիշված կենտրոնների (Կարինի և Կարսի արհեստագործական և Բայազետի առևտրական) բազմադարյան ավանդույթները և նոր բնակավայրերում՝ Ախալցխայում, Ախալքալախում, Նոր Բայազետում և հատկապես Ալեքսանդրապոլում պարարտ հող գտան ու առավել նպաստավոր պայմաններ ստացան դրանք խորացնելու և զարգացնելու համար։

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման հաջորդ նախադրյալը քաղաքի ռազմաստրատեգիական բարենպաստ դիրքն էր։ XIXդ. առաջին երեսնամյակին միմյանց հաջորդող ավերիչ պատերազմները ծանր հարված էին հասցրել Ռուսաստանին սահմանամերձ օսմանյան և պարսկական տարածքների տնտեսությանը։ Այս պետությունները 1828-1830թթ. հայերի զանգվածային արտագաղթից հետո զրկվեցին ամենաաշխատասեր, բանիմաց և ձեռներեց բնակչությունից։ Օսմանյան արևելյան վիլայեթները արդյունագործական ապրանքներ արտահանողից վերածվեցին ներմուծողի, որից առավել օգտվեցին Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի առևտրա-արհեստավորական խավերը։ Ալեքսանդրապոլի արհեստավորներն ու առևտրականներն արագ կողմնորոշվեցին հարևան երկրների շուկայի պահանջարկի խնդրում և շուտով մենաշնորհային դիրք գրավեցին մի շարք ապրանքատեսակների արտադրության և արտահանման ասպարեզում (մետաղամշակության ապրանքներ, փայտամշակություն, շինարարական արհեստներ, կաշվի, հացահատիկի և աղի արտահանում և այլն)։ Նույնիսկ Ալեքսանդրապոլից բավական հեռու գտնվող Կողբի նշանավոր աղահանքերում արդյունահանվող աղը մեծածախ գներով ներմուծվում էր Ալեքսանդրապոլ և այնտեղից միայն արտահանվում հարևան տարածաշրջաններ⁹։ Միջնորդ մեծածախ առևտուրը ողջ Արևելյան Հայաստանում և մասամբ նաև Անդրկովկասում և հարևան տարածաշրջաններում դարձել էր ավերպուլցի վաճառականների մենաշնորհը և պատահական չէր, որ Անդրկովկասում առաջիններից մեկը՝ 1845թ. այստեղ բացվեց ամենամյա երկշաբաթյա տոնավաճառ¹⁰ (համեմատության համար ասենք, որ Ելիզավետպոլում տոնավաճառ բացվեց 1846թ., Գորիում՝ 1852թ. և այլն)¹¹։ Մեծածախ առևտրի զարգացման գործում մեծ նշանակություն ունեցան քաղաքի կիրակնօրյա շուկան, որն աչքի էր ընկնում իր մարդաշատությամբ և իրականացվող առևտրական գործարքների մեծ ծավալներով։ Ընդարձակ էր նաև ավերպուլցի առևտրականների կապերի աշխարհագրությունը, որը չէր սահմանափակվում հարևան երկրներով (Թուրքիա, Պարսկաստան, Վրաստան) այլև տարածվում էր դեպի Ռուսաստան և Ուկրաինա (Մոսկվա, Սանկտ Պետերբուրգ, Նիժնի Նովգորոդ, Խարկով), Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպա (Վարշավա, Լայպցիգ, Մարսել և այլն)։ Ալեքսանդրապոլցի վաճառականներն առևտրական ներկայացուցչություններ ունեին Սանկտ Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Մարսելում և բուն Հայաստանից միակն էին, որ մասնակցում էին Նիժնի Նովգորոդի ամենամյա հոշակավոր տոնավաճառին։

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացմանը նպաստեցին նաև մի շարք վարչական և ռազմաքաղաքական գործոններ։ Դառնալով համանուն գավառի կենտրոն՝ Ալեքսանդրապոլը ստացավ ադմինիստրատիվ-կառավարչական արտոնություններ։ Քանի որ Ալեքսանդրապոլը գավառի միակ քաղաքային բնակավայրն էր, որտեղ և կենտրոնացված էին տնտեսական և վարչական բոլոր լծակները, այստեղ էին գալիս հարևան գյուղերի բնակիչները, և քաղաք այցելող յուրաքանչյուր ոք ինչ որ կերպ կամ ձևով առևտուր կամ փոխանակություն էր կատարում։ 1828-29թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ալեքսանդրապոլը և գավառը շուրջ 90տարի՝ մինչև 1918թ.,

⁸ Խ. Ա. Բ. ո վ յ ա ն, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 7, Եր., 1952, էջ 46։

⁹ Պառլոյտ Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1869, № 21։

¹⁰ Кавказский календарь на 1852г., Тифлис, 1854, стр. 198.

¹¹ Վ. Պ ա ռ ս ո վ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 89։

գերծ մնաց ավերիչ պատերազմներից, ինչը ևս նպաստեց քաղաքային տնտեսության բնականոն և արագ տեմպերով զարգացմանը: Միևնույն ժամանակ XIXդ. երկրորդ կեսի ռուս-թուրքական երկու պատերազմները (1853-1856թթ., 1877-1878թթ.) էապես նպաստեցին քաղաքի տնտեսության զարգացմանը: Հետագոտողներից շատերը, օրինակ, նշանավոր գրող Ատրապետը, իրավացիորեն նշում են, որ այս պատերազմների ժամանակ ալեքսպոլի արհեստավորները մեծածավալ ռազմական պատվերներ էին ստանում և սպասարկում էին ռուսական բանակին: Հարկ է նշել, որ Անդրկովկասում հիշյալ ժամանակահատվածում երկաթուղու բացակայությունը դժվարացնում էր կապերը մետրոպոլիայի՝ Ռուսաստանի կենտրոնական արդյունաբերական զարգացած շրջանների հետ, և ռուսական պետությունը և բանակը ստիպված էին շատ դեպքերում ապավինել տեղական արտադրողներին: Առաջ անցնելով նշենք, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին պատկերը արմատապես փոխվեց, քանի որ գործող երկաթուղու գոյության պայմաններում ռուսական կապիտալը ամբողջովին վերահսկելի դարձրեց ռազմական մատակարարումները և գորքի սպասարկումը, որը լուրջ հարված հասցրեց տեղական արդյունագործությանը և առևտրին: Վերադառնալով վերը բերվածին՝ նշենք, որ հատկապես շատ պատվերներ ունեին երկաթագործ վարպետները (դարբիններ, պայտագործներ, պայտարներ, մեխագործներ),¹² զինագործները (ալեքսպոլից նշանավոր զինագործ Կարանյանների ընտանիքը պատվեր ուներ վերանորոգելու ռուսական բանակի շարքից դուրս եկած կամ վնասված սառը զենքը և հրազենը),¹³ անվագործները և սալ պատրաստողները (ողջ գրաստային տրանսպորտը անցնում էր Թիֆլիս-Ախալցխա-Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Երևան-Ալեքսանդրապոլ-Կարս խճուղիներով), թաղիքագործները, վրանագործները, կաշեգործները և կոշակակարները: Միևնույն ժամանակ ալեքսպոլից վաճառականները հատուկ պատեմտ (արտոնագիր) էին ստանում որոշակի ապրանքներ բանակին մատակարարելու համար:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության մեջ բավական էական փոփոխություններ տեղի ունեցան Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա (1896թ.) և Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղիների շինարարության և շահագործման շնորհիվ: Այս երկաթուղիների կառուցումը մի կողմից նպաստեց տնտեսական կապերի սերտացմանը Կովկասի և Ռուսաստանի քաղաքների հետ, միևնույն ժամանակ խոցելի դարձրեց քաղաքի ավանդական շուկան, քանի որ երկրի եվրոպական մասից ներկրված էծանագին ֆաբրիկա-գործարանային ապրանքների հետ մրցակցությունում տեղական արհեստավորական արտադրանքը զգալիորեն զիջում էր: Այս հանգամանքը պատճառ դարձավ արհեստների որոշ ճյուղերի անկման կամ էլ վերադարձավորման:¹⁴ Ալեքսանդրապոլը XXդ. սկզբին դարձավ երկաթուղային խոշոր հանգույց և այստեղ կառուցվեց երկաթուղային ամենամեծ դեպոներից մեկը Անդրկովկասում:¹⁵

Քաղաքային տնտեսության զարգացման գործում մեծ նշանակություն ուներ մաքսատան գոյությունը: Դեռևս պարսկական տիրապետության շրջանում մաքսատուն կար Գյումրու մերձակա թուրք-պարսկական սահմանին, իսկ ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո ռուսական խոշոր մաքսատուն հիմնվեց բուն քաղաքում: Մաքսատան եկամուտները տարեցտարի աճում էին և 1870-ական թթ. վերջին առևտրափոխանակության և տարանցիկ առևտրի ծավալների մեծացմանը զուգընթաց բազմապատկվել էին: Սկզբնական շրջանում գործում էր 1821թ. ընդունված մաքսային օրենսդրությունը՝ մշակված հատուկ Անդրկովկասի համար, որը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում եվրոպական ապրանքների ներմուծման համար: Սակայն 1831թ.

¹² Գ. Աղանյան, Պայտի հետ կապված արհեստները երկաթագործության համակարգում, Հանրապետական գիտական նստաշրջան 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1990, էջ 5-7:

¹³ Գ. Աղանյան, Հայկական զինագործությունը XIXդ.-XXդ. սկզբին (ըստ Կարոն և Ախալցխայի նյութերի), ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 136:

¹⁴ Նույնի, Ավանդական արհեստների փոխակերպումները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում (XIXդ. երկրորդ կես-XXդ. առաջին կես), ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IX, Գյումրի, 2006, էջ 48:

¹⁵ Կ. Կոզմով, Լենինական, Եր., 1957, էջ 28:

ընդունվեց նոր օրենք, որը հովանավորչական (պրոտեկցիոնիստական) բնույթ ուներ և խրախուսում էր տեղական և ռուսաստանյան արտադրողներին: Եվրոպայից ներմուծվող որակյալ և էժանագին ապրանքների վրա դրվեցին բավական մեծ մաքսային տարիք 5% և ավելի, որը կիրառելուց հետո միանգամից անցին քաղաքի մաքսատան եկամուտները: Այսպես, եթե 1832թ. մաքսային եկամուտները կազմում էին 877 արծաթ ռուբլի, ապա 1833 թ. այդ քիվը հասավ 1447 ռուբլու:¹⁶ Հարկ է նշել, որ պրոտեկցիոնիստական այս քաղաքականությունը միևնույն ժամանակ բավական մեծ վնաս էր հասցնում տեղական տարանցիկ առևտրի շուկային, քանի որ Բաբումի և Տրապիզոնի նավահանգիստներ բերվող եվրոպական ապրանքները, շրջանցելով Ալեքսանդրապոլի և Երևանի մեծածախ շուկաները, բերվում էին Թավրիզ և Սպահան և տարածվում Մերձավորարևելյան երկրներում: Այս էր պատճառը, որ 1846թ. նոր մաքսային օրենսդրությամբ օտարերկրյա ապրանքների մաքսային տարիքները փոխվեցին: Այս նորամուծությունը մեծ եկամուտներ չբերեց քաղաքի մաքսատանը, քանի որ ռուս-թուրքական սահմանը Ալեքսանդրապոլից հեռանալուց հետո (1878թ. Կարսի մարզը միացվեց Ռուսաստանին) նրա դերը զգալիորեն նվազեց, իսկ եկամուտները պակասեցին:

Տարանցիկ առևտրի կենտրոն լինելու հանգամանքը թելադրում էր իջևանատների (քարավանատների կամ տեղական բարբառով՝ *խաների*) և ավելի ուշ հյուրանոցների քվի անընդհատ աճ: 1838թ. Ալեքսանդրապոլում կար երկու, 1863-ին՝ յոթ, իսկ 1900-ականների սկզբին շուրջ տասը իջևանատուն:¹⁷ Գրավոր զանազան աղբյուրներում պահպանվել են այդ իջևանատներից մի քանիսի անունները և հասցեները: Ամոնյի խան (կամ Արմոնյի, որն ամենամեծն ու նշանավորն էր և մինչև այժմ էլ որևէ տեղում մարդկանց բազմությունը, ժխտը կամ աշխույժ ելունուտը ցույց տալու համար ասում են «Դառավ Արմոնյի խանը») գտնվում էր 23 փողոցում, Մուլա Ալու խան և Սիատչոնց խան՝ 25 փողոցում, Կարմիր խան, Բաբանենց խան, Նազարեթ աղայի խան, Օխտնախարանց խան, Շիլաջոնց խան, Գինոսենց խան՝ բոլորը 27 փողոցում,¹⁸ ինչպես նաև Դավի (ուղտի) խան՝ Սլաբոդկա քաղամասում: 1914թ. Ալեքսանդրապոլում կար հինգ հյուրանոց,¹⁹ որոնց անունները ցավոք չեն հիշատակվել: Իջևանատները գտնվում էին հիմնականում շուկային հարակից փողոցներում, որտեղ էլ տեղակայված էին գրաստային փոխադրամիջոցները սպասարկող արհեստավորների կրպակները: Մառանջների (սայլի անիվ պատրաստողներ) արհեստանոցները գտնվում էին 27 փողոցում, պայտագործների, պայտարների և մյուս երկաթագործների արհեստանոցները 25 փողոցում և այլն:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության երկու հիմնական բաղադրիչները՝ արհեստներն ու առևտուրը, իրենց համախառն արդյունքով, եկամուտների, պետական և քաղաքային բյուջե մուծվող հարկերի և տուրքերի չափերով բավական տարբերություններ ունեին: Առաջ անցնելով նշենք, որ մինչև 1895-96թթ. քաղաքային տնտեսության տարբեր ճյուղերի եկամուտների հաշվարկը արվում էր արծաթ ռուբլով, իսկ սրանից հետո ոսկի ռուբլով: Բանն այն է, որ XIXդ. 90-ական թթ. ֆինանսատնտեսական և դրամական բարեփոխումների շնորհիվ ռուսական ռուբլին դարձավ կոնվերտացվող և մրցունակ արժույթ, և բնականաբար ռուսական վիճակագրական տեղեկատվությունը սկսեց ներկայացվել ոսկե ռուբլու հաշվարկով, որը ավելի թանկ ու գնողունակ էր, քան մինչնշխրոյան չկոնվերտացվող արծաթե ռուբլին:

Առաջին հստակ վիճակագրական տեղեկությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստավորների տարեկան եկամտի մասին վերաբերվում է 1863թ-ին: Ըստ այս տեղեկության արհեստավորների ընդհանուր արտադրանքի ծավալը դրամական համարժեքով կազմել է շուրջ 160հազար արծաթ ռուբլի:²⁰ Հարկ է նշել, որ Վ.Աբրահամյանը, հենվելով մեկ այլ փաստաթղթի վրա, առանձնացնում է ըստ արհեստի ճյուղի ստացվող եկամուտները, որոնց համրագումարը կազմում է մոտավորապես 115հազար արծաթ ռուբ-

¹⁶ Обзорение ..., стр. 315.

¹⁷ Վ. Պ ա ռ ս ա մ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 89:

¹⁸ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Մնացական Թամրազյանի հուշերը:

¹⁹ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, ք. 7378:

²⁰ Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, отд. III, стр.52.

լի:²¹ Այստեղ նկատվում է որոշակի անհամապատասխանություն, քանի որ 160 հազար ռուբլի ծավալ ունեցող արհեստավորական արտադրանքը չէր կարող ապահովել 115 հազար ռուբլի եկամուտ: Ամենայն հավանականությամբ հետազոտողը շփոթել է եկամուտ և ծավալ հասկացությունները: Նման տիպի սպրդումները և տարրնթերցումներն ընդհանրապես հատուկ են Վ.Աբրահամյանի աշխատությանը, և որպեսզի մերկապարանոց չինչի մեր պնդումը, նշենք, որ իր բերած աղյուսակից վերը հղում կատարելով մեկ այլ փաստաթղթի՝ հեղինակը գրում է, թե 1865թ. Ալեքսանդրապոլի արհեստավորների եկամուտը կազմել է 19 հազար ռուբլի:²² Վերջին թիվը առավել մոտ է իրականության և տնտեսագիտորեն առավել հիմնավորված է: Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական արտադրանքի ծավալները մինչև 1890-ական թթ. անընդհատ աճում են, չնայած արհեստավորների թիվը որոշակի կրճատման միտում է արձանագրում: Հանրահայտ փաստ է, որ ռուսաստանյան կապիտալի արագ տեմպերով զարգացումը հետոեֆորմյան շրջանում և կենտրոնական իշխանությունների վարած հովանավորչական քաղաքականությունը ռուսական ֆաբրիկա-գործարանային արտադրության նկատմամբ զգալի վնաս պատճառեցին երկրի գաղութային ծայրագավառների ավանդական արդյունագործությանը: Արհեստների շատ ճյուղեր, ինչպես նշեցինք վերևում, անկում ապրեցին, սակայն ընդհանուր առմամբ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության հաշվեկշռում արհեստավորական արտադրանքի բաժինը շարունակում էր բավական զգալի մնալ:

Միջնեֆորմյան շրջանում Ալեքսանդրապոլի արհեստավորներն ու առևտրականները պարտավոր էին վճարել երկու տեսակի հարկեր՝ *հիմնական* և *լրացուցիչ*: Հիմնական հարկը վճարվում էր որևէ զբաղմունքով (արհեստով, առևտրով և այլն) պարապելու համար թույլտվության հատուկ վկայական (պատենտ) ստանալու ժամանակ: Եթե որևէ մեկը երկու շաբաթվա ընթացքում չէր ստանում վկայականը, ապա քաղաքի կամ գավառի ոստիկանական վարչությունը (1870-ական թթ. ռեֆորմներից հետո՝ քաղաքային վարչությունը) իրավասու էր գրկել տվյալ արհեստավորին կամ առևտրականին իր զբաղմունքով պարապելու իրավունքից: Հետաքրքիրն այն է, որ քաղաքի կոմունալ-կենցաղային ծառայությունները (կոյուղու սպասարկումը, լուսավորությունն ապահովող, կանաչապատում իրականացնող պետական հիմնարկները և այլն), ինչպես նաև գրադարանները, ընթերցարանները, բարեգործական և բարեխնամ (որբանոցներ, մանկատներ) գործունեությամբ զբաղվող հիմնարկները ազատվում էին հիմնական հարկից, սակայն այս դեպքում անպայման անհրաժեշտ էր ստանալ հատուկ տեղեկանք ոստիկանական կամ քաղաքային վարչությունից: Յուրաքանչյուր արհեստավոր տարին մեկ անգամ պետք է մուծեր հիմնական հարկ և ստանար պատենտ: Ոստիկանական վարչությունը և քաղաքային վարչությունը հսկում էին նաև արտադրանքի որակը և գները:

Հիմնական հարկի չափերի մասին կոնկրետ Ալեքսանդրապոլի պարագայում ձեռքի տակ ունենք տեղեկություն միայն XXդ. սկզբի համար, որը կազմում էր երեք ոսկի ռուբլի 85 կոպեկ տարեկան յուրաքանչյուր արհեստավորից: Առաջին և երկրորդ գիղիայի առևտրականները վճարում էին համապատասխանաբար՝ 650 և 970 ռուբլի 50 կոպեկ:²³ Առաջին գիղիայի առևտրականները, որոնց շահույթը մեծ գումար էր կազմում, վճարում էին նաև լրացուցիչ հարկ, որի չափերը որոշվում էին վերը հիշված պետական մարմինների կողմից երեք տարին մեկ անգամ վերանայելու պայմանով: Ըստ մույն աղբյուրի, լրացուցիչ մուծումները կազմում էին առաջին գիղիայի համար՝ 118 ռուբլի, երկրորդի համար՝ 10 ռուբլի 25 կոպեկ:²⁴

1875թ. հիմք ընդունելով ֆինանսների մախարարության շրջաբերականը, Կովկասի փոխարքայի հրամանով տեղի քաղաքների արհեստավորների և առևտրականների համար սահմանվեցին հարկերի և տուրքերի համապատասխան տեսակները և չափերը: Հարկերն ու տուրքերը բաժանվեցին հետևյալ կերպ ա) պետական տուրք,

²¹ Վ. Աբրահամյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 57-58:

²² Նույնը:

²³ Ն. Նիկողոսյան, *թ. 7381*:

²⁴ Նույնը:

բ) քաղաքային տուրք, գ) դպրոցներին և բարեգործական հիմնարկներին հատկացվող տուրքեր և դ) պատենտի համար մուծվող տուրք:²⁵ Հարկերի և տուրքերի այս տեսակները անճշան փոփոխություններով կիրարկվեցին մինչև Ռուսական կայսրության փլուզումը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության կարևոր բաղկացուցիչներից էր առևտուրը, որով զբաղվողների թիվը անհամեմատ մեծ էր, քան մահանգային կենտրոն Երևանում (այստեղ առևտրականների ամենամեծ թիվը գրանցվել է 1880-ական թթ. և կազմել է շուրջ 562 մարդ²⁶) և Կովկասի մյուս քաղաքներում, զիջելով միայն Թիֆլիսին: Ալեքապոլի առևտրականների տարեկան դրամական շրջանառության ծավալները երեք անգամ գերազանցում էին արհեստավորական արտադրանքի համապատասխան արդյունքին, չնայած որ առաջինով զբաղվողների թիվը չորս անգամ պակաս էր վերջինից: 1860-ական թթ. տվյալներով Ալեքսանդրապոլում հաշվվում էր շուրջ 670 առևտրական, որոնց թիվը համարյա անփոփոխ է մնում մինչև 1910-ական թթ. (ըստ Նիկողոսյանի՝ 673): Եթե 1860-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի վաճառականների առևտրական շրջանառությունը կազմում էր շուրջ 500 հազար արծաթ ռուբլի,²⁷ որը կազմում էր Երևանի մահանգի ողջ առևտրաշրջանառության 1/3-ը, ապա 1910-ական թթ. այդ ցուցանիշը կրկնապատկվում է:

Ինչպես նշեցին վերևում, ալեքապոլի առևտրականներն աչքի էին ընկնում իրենց ձեռներեցությամբ և կարողացել էին որոշ ապրանքատեսակների ու առևտրի եղանակների խնդրում մենաշնորհային դիրքեր գրավել: Այսպիսի մենաշնորհի փայլուն օրինակ կարող է հանդիսանալ դժնիկ կամ «լվի ծաղիկ» (լատ. Rhamnus, տեղի բնակչությունն անվանում էր «ալաջայրա») կոչվող բույսից ստացվող դեղին և կանաչ ներկերի պատրաստման և արտահանման փաստը: Ալեքսանդրապոլի Սիրեկան Գորոյանն իր եղբայրների հետ 1850-ական թթ. սկսած կազմակերպում է այս բույսի աճեցման և վերամշակման գործը:²⁸ Մեծ քանակությամբ «լվի ծաղիկ» աճեցվում, հավաքվում, հատուկ աղացներում փոշի էր դարձվում և արտահանվում էր Ռուսաստան և Եվրոպա: Հարկ է նշել, որ այս բույսից ստացվող դեղափոշին այն ժամանակվա բժշկության մեջ օգտագործվում էր որպես լուծողական միջոց: Գորոյանների հիմնած «Արագած» առևտրական ընկերության մասնաճյուղեր բացվեցին Մոսկվայում և Պետերբուրգում: Սիրեկան Գորոյանը Կովկասի տնտեսության զարգացման բնագավառում մեծ ներդրում ունենալու համար Ազատ տնտեսական ընկերակցության կողմից պարգևատրվեց արծաթե մեդալով, իսկ նրա մոսկովյան առևտրական լիազոր-ներկայացուցիչներ հայր և որդի Սիրգոյանները արժանացան Մարսելի միջազգային ցուցահանդեսի ոսկե մեդալին:²⁹ «Արագած» ընկերության վարկանիշն այնքան բարձր էր Ռուսաստանում, որ այդ ապրանքանշանի տակ ի հայտ եկան կեղծ ընկերություններ, որոնք դժնիկի փոշու անվան տակ վաճառում էին քիմիական անորակ ներկեր, որոնցով ներկված թելերը շատ շուտ գունաթափվում և խունանում էին:

Ինչ վերաբերվում է ռուսական աղբյուրներում ֆաբրիկա կամ գործարան հորջորջվող ձեռնարկություններին, ապա պետք է նշել, որ դրանք հիմնականում ավելի շատ մանուֆակտուրա կամ որոշակի աշխատանքային բաժանում ունեցող մեծ արհեստանոցներ էին իրենցից ներկայացնում: Ռուսական վիճակագրությունը սրանց տակ հիշատակում է օճառի, ճարպամոմի, կաշվի դաբաղման, օդու թորման արհեստանոցները և մույնիսկ ձիթահանները, որոնք բնականաբար շատ հեռու են գործարան կոչվելուց: Գործարանային արտադրությանն ավելի մոտ կարելի էր համարել Ձիթողյաններին և Շաղիկյաններին պատկանող զարեջրի արտադրությունները և XIXդ. վերջին հիմնված մեխանիկական փողբ արտադրամասը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսությունը չի կարելի պատկերացնել առանց խանութների, կրպակ-արհեստանոցների և հասարակական սննդի օբյեկտների (ճաշարաններ, սրճարաններ, գինետներ, զարեջրի կրպակներ և այլն): 1860-ական թթ.

²⁵ С. Э с а б з е, Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907, стр.. 45.

²⁶ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 472-473:

²⁷ Վ. Պ ա ռ ս ա մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 92:

²⁸ Ա տ ր պ է տ, Ի ն չ ժ առ ա ն գ ն ի ղ, անտիպ ձեռագիր, Հ Պ Պ Թ, արխիվ, գործ 176(ա), էջ 32:

²⁹ Վ. Պ ա ռ ս ա մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 93:

սրանց թիվը գերազանցում է հազարը և ավելի է մեծանում 1910-ական թթ.՝ ի հաշիվ սննդի օբյեկտների ավելացման:³⁰ Քաղաքում գործում էին 26 սրճարան (15-ը գինետուն), 13 տրակտիր (ճաշարան), 4 գարեջրի կրպակ և այլն:³¹ Մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում «խանութ» հասկացությունն իր մեջ կարող էր ներառել ե՛ր ցուցափեղկերով մեծ ու ընդարձակ խանութ, և՛ փոքր կամ աննշան կրպակ, այնպես որ դրանց մեծ թիվը չպետք է տարակուսանքի տեղիք տա:

Վերջում մի քանի խոսք քաղաքի եկամուտների հավաքագրման և բյուջեի ձևավորման մասին: Ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո Արևելյան Հայաստանի քաղաքային բնակչությունը և սրանց թվում նաև ալեքսանդրապոլցիները հարկադրվում էին որպես պետական գյուղացիներ³² և չէին մտցվում ռուսական դասային կարգացուցակի քաղքենիներ (мещане) դասային ռեեստրի մեջ, որը շերտավորվում էր ըստ գիղիկաների: Հետագայում դրությունը շտկվեց, և քաղաքաբնակները դասվեցին քաղքենիների շարքը, որոնք իրենց հերթին ըստ գույքային կամ ունեցվածքային ցենզի, որպես հարկատուներ բաժանվեցին ութ խմբի: Ամենաբարձրը համարվում էին առաջին և երկրորդ գիղիկայի վաճառականները (մինչև 1863թ. գիղիկական ռեֆորմը կար նաև երրորդ գիղիկան, որը վերացվեց), հետո գալիս էին մամր առևտրականները, արհեստավորները, սպասարկման ոլորտի ներկայացուցիչները, կառապաններն ու սալապանները և այլն: Այս խմբերից յուրաքանչյուրի ներկայացուցիչները, ինչպես վերը նշել ենք, մուծում էին որոշակի հարկեր և տուրքեր, որոնցից էլ ձևավորվում էր քաղաքային բյուջեն: Բերենք մի քանի մասնագիտական և ունեցվածքային խմբերի հարկային պարտավորությունների մասին տվյալներ. օրինակ, օդու և գինու պահեստներից յուրաքանչյուրը պետական գանձարան էր մուծում 211 ռուբլի, քաղաքի բյուջե 36ռուբլի, դպրոցների համար 16 ռուբլի, պատենտի համար 4 ռուբլի (ընդ.՝ 267ռուբլի), քաղաք մտնող ապրանքներից հօգուտ բյուջեից գանձվում էր 8243 ռուբլի, քաղաքի կշեռքի (ստանդարտի կամ չափ ու կշեռքի) կապալը բյուջե էր բերում 5041 ռուբլի և այլն:³³ Ընդհանուր առմամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ընդհանուր եկամուտը XXդ. սկզբին կազմում էր շուրջ 120-130 հազար ռսկե ռուբլի,³⁴ որն իր ժամանակին 30 հազարանոց քաղաքի համար հսկայական գումար էր կազմում (եթե նշված թիվը վերածենք ժամանակակից արժույթի միավորի, ապա կստացվի հսկայական մի գումար, որը հավասար է մոտավորապես 1,5 մլրդ դրամի):

Եվ վերջապես նշենք, որ Ալեքսանդրապոլի տնտեսության ոչ մեծ, բայց բնորոշ և կարևոր հատվածը հանդիսացող գյուղատնտեսական արտադրության ծավալները ցավոք հնարավոր չէ գտնել մոտավոր ճշգրտությամբ ներկայացնել, քանի որ թե՛ ռուսական վիճակագրության մեջ և թե՛ տեղացի հուշագիրների մոտ չկան քիչ թե՛ շատ հավաստի տվյալներ:

Ամփոփելով մեր թուուցիկ ակնարկը՝ կարող ենք փաստել, որ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում, օգտվելով մի շարք բարենպաստ գործոնների առկայությունից Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսությունը զարգանում էր վերընթաց և չէր զիջում տարածաշրջանի մյուս առավել հին և ոչ պակաս հայտնի քաղաքներին:

³⁰ Համադրելով Վ.Աբրահամյանի բերած աղյուսակի նյութերը ռուսական վիճակագրության մեջ հանդիպող առևտրականների քանակի մասին տեղեկությունների հետ՝ ստացվում է հիշյալ թիվը: Տես նաև Ն.Նիկողոսյանի նյութերը, թ. 7377-7386:

³¹ Հիշյալ հաստատությունների առատությունը զարմացրել էր XIXդ. վերջին Ալեքսանդրապոլ այցելած մի ռուս ուսումնասիրողի, որը նույնիսկ հաշվել էր, թե քանի բնակիչն ինչքան «խմելու հաստատություն» է բաժին ընկնում և զարմանալի է, որ ոչ մի հարթած մարդ չկա (տես СМОЛН, 661, XI, 1891, с. 154):

³² Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, *նշվ աշխ.*, էջ 478: Հարկ է նշել, որ Ալեքապոլի բնակիչները այս անարդարությունը շտկելու համար նամակ-խնդրագրով դիմել են Նիկոլայ I ցարին և համառություն ցուցաբերելով կարողացել են հստակեցնել իրենց՝ որպես քաղաքաբնակների հարկադրելու հարցը, որն ասենք նահանգային կենտրոն Երևանում մինչև 1870-1880-ական թթ. դեռևս չէր լուծված:

³³ Ն. Ն ի կ ո ղ ո ս յ ա ն, թ. 7377:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 7388:

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОРОДСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЛЕКСАНДРОПОЛЯ (XIX- НАЧАЛО XX ВВ.)

_____ Резюме _____

_____ Г. Аганян _____

Основанный в 30-ые годы XIX в. город Александрополь благодаря нескольким благоприятным условиям, очень скоро стал одним из высокоразвитых торгово-ремесленных городов Закавказья. Городское хозяйство Александрополя в течении короткого исторического срока развивался такими быстрыми темпами, что вскоре обогнал в своем развитии многие "старые" города региона и даже такие губернские центры, как Ереван, Елизаветполь и др. В статье исследованы некоторые аспекты торгово-ремесленного устройства городского хозяйства, фискальной политики государства и местных органов самоуправления, формирования бюджета города и его источники и т.д. В научный оборот внесены так же некоторые архивные данные, касающиеся городского хозяйства Александрополя.